

Metâ olarak İstanbul

E. Ahmet Tonak

Arkadaşlar hoş geldiniz. Yordam Kitap’a beni de bu panele davet ettiği için ben de çok teşekkür ederim. Konuşmamın başlığı “Metâ Olarak İstanbul”. Bu başlık ister istemez İstanbul ve şehir üzerine konuşma intibasını yaratıyor. Dünyada 1980’lerde, 1990’larda bir küresel şehir tartışması sürüyordu. Küreselleşme literatürü geneli içinde bazı şehirlerin küresel şehir olduğu, bazı şehirlerin de o statüye yaklaştığı vb. Konular yoğun bir biçimde tartışılıyordu. Türkiye de dünya ekonomisine bayağı entegre olmaya başlamıştı. Çağlar Keyder’in *Toplumsal Tarih* dergisindeki (1992, sayı:3) “İstanbul’u Nasıl Satmalı?” başlıklı makalesi bu bağlamda, sanki küresel şehir tartışmalarının ürettiği politika önerilerini Türkiye’ye tanıtmak, uygulanmasını özendirmek amacıyla yazılmış bir metin gibiydi. O makaleyi okuyunca açıkçası biraz sinirlendim; İstanbul niye satılsın ki diye.

Ama biliyorsunuz Türkçe’de satmanın iki anlamı var. İlki ister istemez hemen **metâ**ı çağrıştırıyor. Oysa makalede metâ kelimesi bir defa bile geçmiyor. Daha çok satmanın ikinci anlamına kullanan bir makaleydi; yani bir şeyi pazarlamak, reklamını yapmak niyetiyle yazılmış bir metindi. Keyder daha sonra, bence küreselleşmeden beklentilerinin gerçekleşmemesi yüzünden o makalede dile getirdiği bu görüşünü revize etti. İstanbul üzerine yaz-

dığı yeni makalelerde, mesela London School Of Economics'te geçenlerde yaptığı bir sunuşta ilk makaledeki görüşlerini değiştirdiğini görüyoruz. Küresel kriz de sanıyorum etkiledi onu bu revizyonu yapmaya. Ama bu tartışma bir şekilde sürüyor. Hem küresel şehir hem bir şehrin metâ olması dolayısıyla satılması meselesi. Mesela, David Harvey, bildiğimiz gibi, sadece şehrin değişik hayat şekillerinin metâlaşmasından değil, aynı zamanda şehrin kendisinin de metâlaştığından bahseder. Türkçe'de de, özellikle sol literatürde, konuşmalarımızın politik dozu yükseldiğinde sık sık "hayatın metâlaşmamış yanı kalmadı" vs. diye metâlaşma süreçlerine referans yaparız. Fakat, tekrarlıyorum, Keyder'de, şehrin bütünü zaten satılamayacağı için bu tür bir metâlaşma vurgusu yoktur.

Şimdi İstanbul'un satılması meselesi sadece Çağlar'ın yazmış olduğu 1992'de yazılmış bir makalede dillendirilmiş olsaydı, tartışma orada kalıyordu, bu konu üzerinde fazlaca konuşmaya, düşünmeye değmeyebilirdi. Fakat bildiğiniz gibi bu tip nispeten popüler dergilerde çıkan ve saygın sosyal bilimcilerin Türkiye'ye taşıdığı kavramlar medyada hemen karşılığını buluyor. Bu duruma bir örnek, televizyonlarda da sık sık gözükten gazeteci Mahmut Övür. Keyder'in makalesinin yayınlanmasından 13 yıl sonra hâlâ o makaleden nasıl etkilendiğini, satma fikrinin İstanbul açısından ne kadar doğru bir fikir olduğunu alıntılarla işliyor. Ve Çağlar Keyder görüşünü değiştirmiş olmasına rağmen İstanbul'un satılması sık sık karşımıza çıkan bir fikir, bir ibare.

Bu fikrin gündeme gelişi tabii ki herkes gibi beni de motive ediyor. Bir iki tane kısa ve popüler yazım var bu konuda. Bunlardan biri *Ekmek ve Özgürlük* dergisinin Ocak 2011 sayısında yayınlandı. İkincisiyse *BirGün* gazetesinde yayınlanan "Boğaz Köprüsü'nden Geçerken" başlıklı yazı. Burada da İstanbul'un alamet-i farikası olan Boğaz Köprüsü'nün aslında metâ olup olmadığı, metâlaşmaktan nasıl çıkarılabileceği üzerine böyle bir tür düşünce egzersizi diyelim.

Benim, bugün bu konuşma ile yapmak istediğim, *Kapital*'in I. Cildinden yola çıkarak, o metinden esinlenerek kimi temel kavramların İstanbul ve şehir bağlamında nasıl kullanmaya başlayabileceğimizi sezdirtmek. Konuşma şöyle gelişecek: herkes *Kapital*'i okusun okumasın bu kitabın **metâ** diye bir şeyle başladığını bilir. I. cilt metânın iki veçhesini, yani **kullanım değeri** ve **mübadele değeri** oluşunu, sonra da metân **değerini** tanımlayarak başlar. Marx bu kitabın birinci cümlesinde kendinden bir alıntı yapar; o (biliyorsunuz *Kapital*'in I. cildi 1867'de basılır) alıntının kaynağı *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* (1859). İlginç bir şekilde, "kapitalizm kendisini

muazzam bir metâlar yığını olarak gösterir”deki **metâlar yığını** ibaresi aslında 1859’da yazmış olduğu *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*’nın ilk cümlesinden. Bu çok önemsenmeyen tekrarın ilgi çekmemesinin değişik nedenleri var. Marxolojik bir dipnot olarak geçeyim; biliyorsunuz Marx’ın metinlerine internetten erişmek mümkün, her kitabını gidip parayla almaya gerek yok artık, söz konusu kaynaklar internette değişik dillerde de mevcut. Marxists.org adlı bu siteye gittiğiniz zaman *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*’nın ana metni Türkçe olarak yok. Sadece giriş ve önsöz kısmı mevcut, dolayısıyla ana metin çok fazla okunan bir metin olamıyor. Aslında bir hayli teknik ve zor bir metin olan *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* ağırlıklı olarak para meselesini inceleyen bir metindir. Fakat onun birinci cümlesi de *Kapital*’in birinci cümlesine bayağı benzer. Ama *Kapital*’in girişinin devamını okuyup, bunu *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*’nın devamıyla karşılaştırdığımızda ilginç farklılıklarla karşılaşırız. Bu gözlemin benim söyleyeceklerimi ilgilendiren yanı **kullanım değerinin** ele alınışındaki farklılıktır. **Kullanım değeri** bilindiği gibi metân iki veçhesinden biri, insan ihtiyacına referansla açıklanabiliyor. Bir şeye ihtiyacımız olmalı ki, orada, bizim dışımızda var olan, bazen **hizmet**, bazen **mal** şeklini alan şeyi satın almaya karar verelim. Yani ihtiyacımız bizi satın almaya motive ediyor. Çünkü o şeyin kullanılması, Marx’ın tabiriyle “fiili olarak tüketilmesi”, bizim ihtiyacımızı gidermektedir. Bu konuyu tabii ki Marx derinlemesine tartışır *Kapital*’de. Fakat incelemesinin dışında bıraktığı bir alan olarak kullanım değerine ilişkin olarak, *Kapital*’in hemen bu ilk cümlelerinde “bu ihtiyacın nereden kaynaklandığı beni ilgilendirmiyor” der. Bu Marx’ın odaklandığı alan bakımından anlaşılır bir şey. Ama günümüz kapitalizminin aldığı şekli, özellikle modern toplumun ekonomi dışı veçhelerinin karmaşıklığı dikkate alındığında, bence ihtiyaçların kaynağı çok ciddi bir şekilde çözümlemelerimizin merkezinde olması gereken bir konudur.

İhtiyaçlar nereden kaynaklanmaktadır? *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*’nın ilk cümlelerini okuduğumuzda, *Kapital*’den biraz farklı olarak orada şunun vurgulandığını görürüz: “Bir kullanım değeri aslında değişik kişilere değişik kullanımlar sağlar”. *Kapital*’de, ilk başlarda çok açık değildir kullanım değerinin bu boyutu. Yani, *Kapital*’de verilen örneklerde, mesela ayakkabı örneğini alalım; ayakkabı herkesin ayağına giydiği bir şeydir ve bu nesne ayakkabı olarak herkesin ayakkabı ihtiyacını giderir. Ama Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*’da, hemen metnin başlarında, **aynı kullanım değerinin** farklı kişilere, o kişilerin algılama farklılıkları yüzünden, farklı kullanım imkânları sunan şeyler gibi gelebileceğine, farklı

ihtiyaçları giderebilecekmiş gibi gözüktüğüne değinmek ihtiyacı hisseder.

Şimdi şehirleşme bağlamını geri planda tutarak, şehrin bizler tarafından yaratılmış fiziki varlığının hatırı sayılır miktarda mekân-yapılardan oluştuğunu hatırlayalım. Bu mekân-yapıların metâ olmayan en bariz şekli gece-kondular, kendi yaptığımız barakalar, kulübeler vs. Bunlar metâ olmadığı için mübadele değeri sıfır olan kullanım değerleri. Yapan kişi barınmak için yapmış bunları, içine giriyor, yaşıyor. Ama mekân-yapılar metâ şeklini aldığı zaman barınılan ev veya iş yeri olabilir. Eğer mekân metâ şeklini almışsa, ister ev ister iş yeri olsun bu metân mübadele değerinin eşdeğeri olan bir para ödemek gereği vardır.

Ev biçimindeki mekân-yapılara yakından bakalım. Evin kullanım değeri çok genel bir tasnifle ikili olabilir, *Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı*'da belirtildiği üzere herhangi bir kullanım değerinin farklı kişilere içsel, fiziki özellikleri itibariyle aynı kullanım farklılaşmaları yüzünden farklı ihtiyaçları karşılamasının mümkün olabileceğini biliyoruz. Barınma ihtiyacı karşılanırken söz konusu ev aynı zamanda ya tamamen ya da kısmen parça başı iş yapılan bir atölyeye dönüştürülmüş olabilir. O zaman bu kullanım değeri, Marx'ın *Kapital*'in I. cildinde geliştirdiği terminolojiyle, ilk durumda barınma ihtiyacını karşıladığında bir **tüketim aracına** dönüşmüş oluyor. İkinci atölye durumunda ise bir **üretim aracına** dönüşmüş oluyor ve üretim aracının da, yine *Kapital*'in I. cildinin terminolojisi ile **değişmez sermaye**-ye tekabül ediyor.

Şimdi mübadele değerine gelince, bir miktar para lazım söz konusu evin edinilmesi için. Çünkü mübadele dediğimiz şey aslında değer parasal ve nicel ifadesi olarak mülkiyet hakkının para ile devri anlamına gelmekte. Ama mülkiyet hakkının devri geçici, bir zaman süresi ile tanımlanmış olabileceği gibi, sürekli de olabilir. Ev bağlamında geçici olması kiralama, sürekli olması ise satın alma durumudur.

Mübadeleyi gerçekleştirmemizi sağlayan paranın kaynağı nedir? İster kiralama şeklinde olsun, ister satın alma şeklinde olsun bu paranın kaynağını belirleyebilmek para sahibinin nasıl bir faaliyet içinde bu geliri elde ettiğinin açığa çıkarılmasını gerektirir. Para sahibi, bir işçi olarak parasını ister kiralama, ister satın alma için kullanıyorsa, işçinin gelirinin adı da ücret olduğu için, paranın kaynağı da **ücret** olmuş olur. İşte ben bu noktada genellikle göz ardı edilen, özellikle ampirik çalışmalarımdaya vurguladığım, gittikçe kapitalizmin varmış olduğu bu safhada önem kazanan, kapitalizmin son aldığı veçhede önem kazanan bir şeye değinmek istiyorum. Bu vesileyle Nail Satlıhan'ın bu yeni *Kapital* çevirisine çok değerli bir katkısını da

belirtmiş olacağım. Biliyorsunuz *Kapital*'in I. cildinin bu yeni çevirisinde bir de ek var. O ekin bence en önemli yanlarından biri üretken olan ve olmayan emek tartışmasıdır. Bu tartışma modern kapitalizmi kavramak için elzemdir.

Giderek işçilerin önemli bir kısmı üretken olan faaliyetler yerine, üretken olmayan faaliyetlerde çalışıyorlar. Üretken olmayanlar da tabiatıyla ücret alıyorlar, fakat bu işçiler değer ve artık-değer üretmiyorlar, ama yine de sömürülüyorlar! Peki, bu işçilerin ücretlerinin kaynağı nedir, o zaman? Üretken emekçilerin üretmiş olduğu artık-değer bu tip ücretin kaynağıdır. Dolayısıyla üretken olmayan bir işçi bir ev satın aldığında ya da kiraladığında bu para ücretten geliyor deyip, paranın izini sürmeyi orada bırakmamız gerekiyor. Çünkü o para pekâlâ artık-değerden geliyor olabilir, eğer işçi üretken değilse.

Bir parantez açayım burada: sık sık vurguladığım gibi Marx emek-sermaye çelişkisine odaklanışının yanı sıra, *Kapital*'de aynı zamanda emek-emek, sermaye-sermaye çelişkilerini de dikkatle ele almıştır. Üretken emekçilerin artık-değer üretmesi sayesinde üretken olmayan faaliyetler var olmakta, o üretken olmayan faaliyetlerde işçiler bu üretilmiş artık-değerden finanse edilen ücret karşılığında çalışabilmektedirler. Dolayısıyla, aynı işçiler kaynağı artık-değer olan ücretlerle ev satın alıp, kiralayabilmektedirler. Bu arada, artık-değerin geri kalanını temellük eden kapitalistlerin ev sahibi olurken harcadıkları paranın kaynağının da artık-değer olduğunu ekleyeyim.

Evini iş yeri, atölye olarak kullanan bir işçi teknik anlamda basit metâ üreticisi dediğimiz kategoriye girdiğinden *Kapital*'in I. cildinin terminolojisiyle sadece kendisi çalışıyorsa artık-değer üretmemektedir. İş yeri olarak kullanım halinde tabii ki iş yerinin bir mübadele değeri var. Satın alındığında ya da kiralandığında iş yerinin kullanım değerine bakarak, yine *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'nın başındaki kavramlar bazında, iş yerinin kimin tarafından hangi faaliyette kullanıldığına bağlı olarak sermaye birikimi açısından farklı fonksiyonları olabilir. Örneğin, iş yeri bir hamburgerciyse, kapitalist üretim yapıldığı için artık-değer üretilmektedir. Ama iş yeri banka ise üretim yerine para veya para benzeri bir takım şeylerin dolaşımını sağlayan bir mekân söz konusudur. Bir bakıma bankanın varlığı hamburgercinin varlığını gerektirmektedir. Banka kendisini ancak hamburgercide üretilen artık-değer yüzünden var edebilmektedir. İş yeri olarak, bina olarak dışarıdan birbirine benzeyen fiziki mekânlar, içlerindeki kullanım farklılıkları yüzünden, birbirleriyle bağımlılık ilişkileri içinde, sermaye birikimi açısından

farklı konumdadırlar. İki tane ekonomik faaliyet olmakta, bu iki ekonomik faaliyet de aslında varlıkları itibariyle, birbirlerine ihtiyaçları itibariyle farklı konumda olmaktadır.

Mekân-yapılara ilişkin bu kavramsal çeşitlilik *Kapital*'in I. cildinde mevcut ve şimdi sözünü ettiğim ek de çevrildiği için üretken olan ve olmayan emek tartışmasına da nüfuz etme imkânımız var. Yeter ki bu imkânı kullanalım. Teşekkür ederim dinlediğiniz için.

Sorulara cevaplar

Metân kullanım değerinin kullanılışına yönelik yapılan katkı çok yerinde. Gerçekten *Kapital*'de yeterince ele alınmamış birçok konu var, bu konuların başında şüphesiz ev içinde kadın emeği geliyor, keza çevre meselesi, vb. de öyle. Birkaç noktaya değinmek istiyorum; hem kullanım değeri hem de ilkel birikimle ilgili söyleyeceklerim diğer sorulara da ışık tutabilir. *Kapital*'in içinde bol miktarda somut örnek var; işte, İngiltere'de kapitalizmin gelişiminden somut tarihi örnekler, gazete haberleri, resmi kayıtlar vs. Bunlara rağmen ben *Kapital*'i pür bir kapitalizm modeli olarak okumak gerekir düşüncesindeyim. Bundan şunu kastediyorum: şüphesiz Marx'ın zamanında da İngiltere'de olsun, kapitalizmin yeşermeye başladığı diğer ülkelerde olsun kapitalizm toplumun bütününe hâkim değildi. Kapitalizmle birlikte kapitalizm dışı bir dizi üretim ilişkileri sürmekteydi. Marx da bu durumun son derece farkındaydı. Fakat bu yan yana var olan ilişkiler konusuna Marx ayrıntılı bir biçimde girmemiştir. Mesela bir yandan kapitalizmin dinamiklerini çözümlerken, kapitalistleşmemiş diğer alanları, mesela feodal diyebileceğimiz alanların dinamiklerini, nasıl işlediklerini *Kapital*'in içine sokuşturmamıştır. Onun için, *Kapital*'de bulamadığımız şeyleri, eğer pür kapitalizm modeline uymadığı için Marx tarafından dışarda bırakılmış olabileceklerini düşünürsek, sözü edilen eksiklikler bence mazur görülebilir. İlk söylemek istediğim bu idi. Kullanım değeri konusuna ilişkin şunu da eklemek istiyorum: canlandırın gözünüzde, Marx'ın zamanında bir süpermarket olsaydı ve de girseydiniz içine, kaç değişik çeşit metâ ile karşılaşır-dınız? Tabii ki, günümüzle karşılaştıracak olursak çok daha az sayıda metâ ile. Dolayısıyla kullanım değerine verilen önem, kullanım değerinin bizim bilincimizi, varoluşumuzu etkileyiş şekli, bu kadar önem kazanması bizatihi kapitalizmin son yüz yılda almış olduğu veçheyle, şu anda varmış olduğu vahşi durumla doğrudan ilgili.

Bu gözlemlerden sonra şuna geçeyim; David Harvey'in özellikle

“mülksüzleştirme ile sermaye birikimi” kavramı bence çok yerinde bir kavram. İlkel birikim ya da ilk birikim süreçlerinin modern kapitalizmlerde de özelleştirmeler yoluyla devam ettiği inancındayım. Bunu şununla bağlayacağım; aslında, kapitalizmin dönemleştirilmesi meselesini, açıkça söyleyeyim, sorunlu bir alan olarak görüyorum. Burada da sık sık telaffuz edildi, kapitalizmin rekabetçi dönemi, rekabetçi olmayan dönemi falan. Ben *Kapital*’de bu dönemleştirmeleri bu şekilde geliştirmeye imkân tanıyan bir teorik zemin olmadığı kanısındayım. Benim görüşüme göre, kapitalizm, üç aşağı beş yukarı, ilk ortaya çıktığı zaman ne ise, ana özellikleri itibariyle hâlâ odur. Rekabet yok olmamıştır, bu anlayış bizdeki tartışmalar için ayrıca önem arzeder. Çünkü özellikle Türkiye’de tekelleri kapitalizm meselesinin sol literatüre katılış şekli, maalesef rekabetin ortadan kalktığı görüşüne aşırı vurgu ile olmuştur. Bence bu anlayış modern kapitalizmin ve küreselleşmenin kavranılmasında ciddi bir handicap teşkil etmektedir. İddiam rekabetin en vahşi halinin kapitalizmin bu döneminde yaşandığı şeklindedir. Dolayısıyla, kapitalizmi evrelere ayırarak anlamaya çalışmak, o evrelere özel bir anlam ve ehemmiyet atfetmek, benim şahsen çok verimli görmediğim bir yaklaşımdır.

Kapitalizmin sınırları meselesi: Kapitalizmin sınırları Marx’ın kriz teorisinde vardır. Tabii Marx’ın birden fazla kriz teorisi olduğu biliniyor, bunlardan bazıları daha önemlidir ve Marx’ın asıl önemli gördüğü, genelleşmiş krizi açıklamaya dönük çözümlemelerdir. Bunların başında şüphesiz kâr haddinin uzun dönemli düşme eğilimi gelir. Fakat II. ciltte yeniden üretim şemaları tartışmaları bağlamında kapitalizmin sektörler arası uyumluluğunun, orantılılığının ele alınmış olması kimi Marksistleri büyüme modelleri yoluyla kapitalizmin sınırlarının tahmin edilebileceğine, hatta tahminin ötesinde nerdeyse kesin biçimde ortaya konulabileceğine yaptırmıştır. Bunların başında Tugan-Baranovsky gelir. Tugan-Baranovsky’nin yanısıra mesela Otto Bauer II. ciltteki yeniden üretim şemalarını alıp, belli varsayımlar altında geliştirilen sayısal örneklerle 35 yıl sonra o modellenen kapitalizmin kendi kendini ortadan kaldıracak koşulları yarattığını iddia etmiştir. Şimdi bu tip yorumlar, yani kapitalizmin sınırlarının, sistemin kendi iç dinamikleriyle adeta otomatikçe bağlanmış tarzda açığa çıkarılabileceğini düşünmek ve bu argümanı *Kapital*’deki kimi tartışmalara dayanarak yapmaya çalışmak bana biraz zorlama gelmekte. Ama kriz teorilerine, özellikle kriz ihtimali ve kriz gerekliliği ayrımı perspektifiyle - ki burada bu ayrımı geliştirmeye imkânımız yok - yaklaşmanın bize önemli ipuçları sunacağını düşünüyorum.

Gecekondu meselesine gelince, şehre gelen insan kendine bir gecekondu yapıyor, o haliyle ilk ağızda metâ değil, amaç içinde barınma. Daha sonra bir dizi sosyal, siyasi değişimler, bir takım seçim öncesi vaatler, hatta zoraki yasal düzenlemeler sonucu bir de bakıyoruz ki, gariban gecekondu sahibi bir anda bilmem kaç katlı bir apartman sahibi olmuş. Önemli midir? Çok önemlidir. Kentleşme dinamiklerini *Kapital*'in kavramlarıyla anlamaya çalışanların, bu tür metâ olmayan bir şeyin (gecekonduyunun) metâlaşma sürecinin dinamiklerini kavraması bakımından ayrıntılarıyla ele alınması gereken bir alandır. Ve dönem dönem Türkiye'de çok sık tekrarlanan bu süreçler siyasi sonuçları itibariyle de önemlidir.

Fakat bu süreçlerin tersinin de söz konusu olduğunu düşünmenin zamanının geldiğini, sol siyaset gündeminde bir hedef haline getirilmesinin çok önemli olduğunu düşünüyorum. Halkevleri, değişik mücadele alanlarında bu duyarlılığı gösteriyor. Birçok daha önce metâlaşmamış faaliyet alanının özelleştirmeler veya başka dinamikler nedeniyle metâlaşmasına karşı çıkıyor. Metâlaştırılan faaliyetleri, hizmetleri metâlaşmaktan çıkartma temelinde örgütlenme, mobilizasyon yapıyor. Bu bağlamda, yani hak taleplerinin sistem içi mücadelelerle sınırlarını bizzat yaşayarak fark etme, kapitalizmi ilkin karşımıza almayı, sonra da yıkmayı gündemimize koyma potansiyeli taşıyor. Sırf bu potansiyeli yüzünden bile haklar mücadelesini önemli gördüğümü vurgulayarak bitireyim.